

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 81
(18668)

2015 чылдың
июль 28
вторник

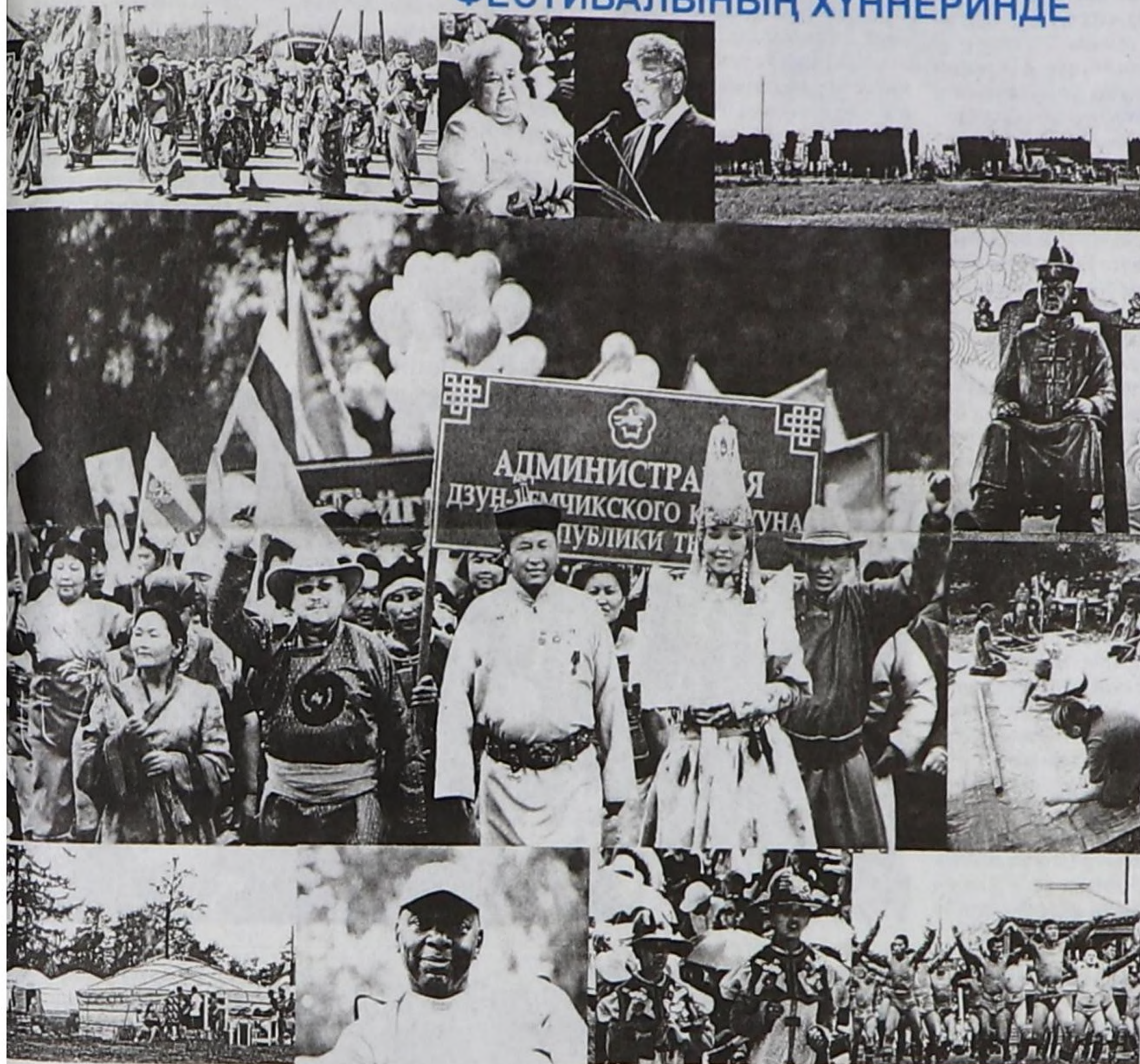
Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

УЛУСТУҢ БАЙЫРЛАЛЫ «НААДЫМ-2015», ЧӨӨН-ХЕМЧИК (ДАА) КОЖУУННУҢ 250 ЧЫЛЫНЫҢ БАЗА ДИРИГ ХӨГЖҮМНҮҢ БОЛГАШ ЧҮДҮЛГЕНИҢ «ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭ» ФЕСТИВАЛЫНЫҢ ХҮННЕРИНДЕ

июль 23.
Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана аймактык Тываның кол национал байырының бирээзи республиканың малчыннарга алдар болдурган «Наадым-2015» байырлалы эгелээн. Байырлалдың төп үндө тыва малчынның чурттаар-савазы өглер хоорайжыгажын турган.
Республиканың чурттаачыларынга болгаш ыдык чер — бурунгу «Үстүү-Хүрээ» буддийжи хүрээниң чоогунда ажил-агыйлыг кожууннарны төлээ-45 өг-биле 2 тос чадыр дүүн-не миниккенер. Тываның улуг шажын болур ол хүрээ эрткен чүс чылдың үндө революсчу болуушкуннарның алыскаш, узуткаттыган. Шойгу биле Шолбан Кара-оолдун имчези база чоннуң өргүлү-биле үш бурунгаар ол хүрээниң дөзевилелин дүр тудуп үндүрген. Ооң тудуун делегей тудушкан деп болур. Чүге дириг хөгжүмнүң болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалына хүрээни кадар дээн кол акциязынга даштыкы өлөрнүң болгаш Россияның он-он

регионнарының төлээлери үлүүн кириген. Өглер хоорайжыгажынга Наадым байырлалының бирги хүнүнүң албан-езузуун кезээ — кожууннар делегацияларының чыскаалы болган. Кежээ чемпион малчыннарны шаңнап, муң малдыг араттарга шынзыдылгаларны тывыскан. Беш чыл бурунгаар республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол биче ажил-агыйларны хөгжүдүп, оларны улгаттырар дээш чүткүлдүг болгаш чедишкенин ажилдап чоруур малчыннарны деткири-биле муңчу малчын эрге-байдалды күрүнө деңнели-биле бадыткап, ол атты кириген. Республика Баштыңының эгелекчи саналы-биле муңчуларга чигел-делер: Тываның санаторийлеринге ээлчег чокка эмнедип дыштаныр, халас чоруур дээш, өске-даа ачы-дузаларны кириген хоойлулар хүлээп алдыган.
Тываның Баштыңы Наадымның киржикчилери, муң малдыг малчыннар клувунуң чаа кежигүннеринге байырыны чедиргеш, оларның-биле ажил-херектер, республикада мал ажилының байдалының дугайында чугаалашкан.
Тываның Баштыңы өглер хоорайжы-

гажын эргээш, байырлалдың ээлери — Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының күженишкенин ажилын демдеглээн. Өглер хоорайжыгажын ажиткан соонда, Наадымның эң-не көрүштүг оюннарының бирээзи — аът чарыжының аарыкчыларына келген.
Ийи улуг хемчеглер каттыжа берген болгаш Наадым хайымныг эртип турган. Бирээде, малчыннар байырлалы-биле Даа кожууннуң тургустунганындан бээр 250 чылы дакпырлашкан. Ынчангаш байырлал бир онзагай шинчилиг болган. Даа кожуундан эгезин алган Чөөн-Хемчик кожуун Тываның төөгүзүндө онза рольду ойнаан. Манчы чагыргазына удур тыва араттарның хосталга шимчээшкени моон өөскээн. Чоннуң бот-тускайларына шиитпирлиг сөстү хүлээп алган удуртукчулар бо кожуундан үнгени таварылга эвес. Чөөн-Хемчик кожууннуң нояны Буян-Бадырғы Монгуш россияжи императорга Тываны бодунуң камгалалына алыр дугайында дилегни кириген. XX чүс чылдың эгезинде бот-догуннаан Тыва Арат Республика Россияның хайыра-хайгааралына бактаап турда, Буян-Бадырғы

ооң баштыңы апарган. Маңаа, Чөөн-Хемчик кожууннуң административтиг төвү Чадаана хоорайга, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу төрүттүнген.

«Наадым-2015»-ти каастаан бир улуг болуушкун — дириг хөгжүмнүң болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалы бир чыл үзүктелгеш, бо чылын катап эгелээни. Фестивальдың сценазынга бөмбүрзектиң аңгы-аңгы булуңнарындан хөгжүмнүң аңгы-аңгы углянышкыннарының болгаш хевирлериниң — хард-роктан эгелээш, этнога чедир төлээлери чыгып келгени-биле онзагай. Ол Тываның көшкүн культуразының тывылганы-биле холбаалыг тыва кижиниң сыгыт-хөөмейи-биле сырый байырлал болган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Чадаана хоорайда «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүмнүң болгаш чүдүлгениң бүгү-делегей фестивалының майгыннар хоорайжыгажынга четкен. Оргкомитеттин удуртулгазы болгаш фестивальдың киржикчилери, аалчылары-биле ужурашкан. Төлевилелдин удуртукчузу Игорь Дулуш билдингир хөгжүмчүлөр республикада келгенин, фестиваль ажилын эгелээринге беленин дыңнаткан. Новосибирск облазы, Красноярск край, Москва, Санкт-Петербург, Нью-Йорктан дээш, өске-даа черлерден 40 хире чогаадыкчы коллективтер бүрүткеткен. Оларның аразында Кызылдан, республиканың ыраккы суурларындан коллективтер база бар болган. Төвүттөн келген аалчыларның бирээзи Тываның Баштыңына төвүт хөгжүм ойнай бээр хуулгазын аякты тудускан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кижиги бүрүзүнге эки сеткил-хөөннү күзүш, катап база чедип кээрин аазаан. «Үстүү-Хүрээниң» майгыннар хоорайжыгажындан улаштыр кожуун төвүндө ырак эвесте чаттылган өглер хоорайжыгажында малчыннар-биле ужурашп барган.

Наадым, Даа кожууннуң үндөзилеттингенин 250 чылы база дириг хөгжүм болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалының байырлалында Чадаана хоорайда чаа стадионну июль 23-те ажиткан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кожуун чагыргазына база Аныяктар херектери болгаш спорт яамызына Чөөн-Хемчик кожууннуң төвүндө стадионну эде кылыр дугайында даалганы берген. 2014 чылдан эгелеп ону эде тутканының түңнелинде, Чадаананың стадиону 6000 олуттуг, кылымал шывыгылыг, футбол шөлдүг, чаа спортчу объект апарган.

Стадион тудуунга республика бюджетинден 6 млн. рубльди шилчидип, муниципалдыг бюджет акша-хөреңгизин база кириштирген. Деткичилерниң акша-хөреңгизи-биле кылымал шывыгыны саткан. «Чадаананың ОСТУ» КУБ, «Суугу» биле «Экспресс-тудуг КХН» тудуг организациялары ажилдарны чоруткан. Ниитизи-биле чадаанажылар стадион тудуунга идепкейлиг кирип,

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

УЛУСТУҢ БАЙЫРЛАЛЫ «НААДЫМ-2015», ЧӨӨН-ХЕМЧИК (ДАА) КОЖУУННУҢ ЧЫЛЫНЫҢ БАЗА ДИРИГ ХӨГЖҮМНҮҢ БОЛГАШ ЧҮДҮЛГЕНИҢ «ҮСТҮҮ-ХҮРЭ» ФЕСТИВАЛЫНЫҢ ХҮННЕРИНДЕ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ачы-дуза марафонун эрттирип, деткичлерни хаара тудуп, тус черниң 50 чурттачылары стадион тудуунга киришкен.

«Ам кожууннуң эрге-чагыргазы болгаш республиканың спортчу ведомствозунуң мурнунда сорулга — өзек тренер составты тургузуп, спортчу кичээлдерниң шынарлыг программазын белеткел, бедик деңгелдиң кожуун командазын тургузуп, амыдыралдың кадык омур-хевирин хевирлээр дээш кожууннуң оолдар, уругларынга спортчу эң-не эки шынарларны дадыктырар арганы бээр. Спортта-даа, чуртталгада-даа эге байдалдарны тургузары — ол эң-не чугула» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Июль 23-те чаа стадионга Даа кожууннуң 250 чылынга болгаш «Наадым-2015»-ке тураскааткан аныяк мөгелер аразында республиканың тыва хүреш маргылдаазы эрткен.

Июль 24

Чадаана хоорайга Даа кожууннуң 250 чылынга тураскааткан байырлыг хурал эрткен. Аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол онзагай хүн-биле бүгү чонга байыры чедирген:

«Бурунгу черде Даа кожууннуң улуг юбилейи-биле силер бүгүдөгү изиг байыры чедирдим!

Урянхай крайның барыын чүгүнде тургустунган улуг кожууннуң республика төөгүзүндө ужур-утказы улуг болгаш аңаа үнелел бээр берге. Бирги хосталгалыг тулчушкун Даа кожуунга болган. Цинь империязының чагыргазы 60-маадырларның тура халышкынын каржызы-биле чылча басса-даа, ол черниң хосталгаже чүткүлүн чок кылып шыдаваан.

Даа кожуун — сагыш-сеткил байлакшылының кавайыдыр: «Үстүү-Хүрээ» буддийжи хүрээниң тудуу 110 чыл бурунгаар маңаа эгелээн. Совет үеде узуткаттынган ол хүрээ бо черге төрүттүнген бистиң билдингир чаңгыс чер-чурттууус, чурттуң камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунуң ачызында катап тургустунган. Чөөн-хемчикчилерниң бир деминиң болгаш күженишкениниң, бүгү республиканың болгаш бистиң эш-өөрүвүстүң ачызында хүрээ катап тургустунган.

Даа кожуун — бистиң күрүне тургузууустуң кавайыдыр. Эрткен чүс чылдың эгезинде Россияның чалгынының адаа-биле Тываның хөгжүлдезиниң арга-хевир маңаа, Даа кожуунга, хевирлеттинген. Кожууннуң сөөлгү башкарыкчызы Буян-Бадыргы гуун-ноянның 1914 чылда Николай II Россия империязының хоргадаалыга Урянхай крайны хүлээп алыр дугайында дилээшпирилги базым болган. Көскү күрүне ажилдакчызы Монгуш Буян-Бадыргыга тураскаал аммында, төрзөн черинде, база бар.

Сөөлзүредир Буян-Бадыргы Азияның төвүндө бот-тускайлаң күрүне — Тыва Арат Республиканы тургузар шиитпирни хүлээп алырынга дорт киришкен.

Өскээр чугаалаарга, тыва күрүнениң үндезилеттинген чери бо. Даа кожууннуң юбилейи — бүгү республиканың юбилейи! Эрткен үеге, бистиң өгбелеривиске мөгейи! Эрткен

оруувустуң ниити хемчээли 250 чылга дең. Бо юбилейни байырлап тура, чаңчылчаан культуравысты кадагалап, шажынны катап тургузуп, спортта чүнүбиле мактаным болурувусту көргүзүп болур бис. Эң-не кол чүүл, боттук социал-экономика хөгжүлдөдө бүгү республиканың база кожууннуң чедиишкиннери бар. Бөгүн малчыннар Наадымында чедиишкиннерни, бергедээшкиннерни база республиканың агроүлетпүр хөгжүлдезиниң келир үеде сорулгаларын чугаалажыр бис.

Бистиң амыдырал-чуртталгавыстың чамдык адырларында чедиишкиннер бар. Ол бистиң черде чурттап турар күш-ажылга ынак, ак сеткилдиг, тоомча чок эвес болгаш талантылыг кижилерниң ачызында чедип алдынган. Ынчангаш бөгүн эң-не чедиишкинниң болганнарны алдаржыдар бис. Оларның чедиишкиннери өскөлөргө үлегер-чижек болур ужурлуг. Бөгүн күрүне шаңналдарын алыр 19 чаңгыс чер-чурттугларывыска байыры чедирээлиңер. Мындыг байырлыг хүнде ону алыры чүдөн артык үнелиг! — деп, Шолбан Кара-оол бедик сагыш-сеткил

көдүрлүүшкүнүг чугаалаан.

Тываның Баштыңына «Даа кожууннуң 250 чылы» юбилейлиг медальды тыпсып, алдын сүлдө демдектиг бөрттү белекке берген

Июль 25

Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга даргазы Байбек Монгуш Тыва Республиканың Баштыңына кожууннуң хөгжүлдезинге кирип чоруур үлүг-хуузу дээш «Даа кожууннуң 250 чылы» юбилейлиг медальды тывыскаан. Республиканың сураглыг мөгелери тыва хүрештиң сайзыралыга деткимчени көргүзүп чорууру дээш республика Баштыңына онзагай белек — алдын болгаш чартык үнелиг даштардан Тываның сүлдезин сиилбээн тыва национал бөрттү сунган. Бөрт-биле кады мөңгүн эдилелдерлиг, алдын сүлдө демдектиг хөм курну база сөңнээн. Ол белектерни тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадыргының уруунуң огу, мөге Владимир Комбуевич Монгуш тудускан.

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол ындыг белектер дээш четтиргенин илереткеш, бөрт биле курну кеткеш, кайгамчык

белектерни музейге дарын аазаан.

Июль 26

«Наадым-2015» байырының үезинде малчыннар республика съездизи бо

Тываның Баштыңы малчыннар съездилеринге бодунарын айтырылганын чыгып, арга-сүмелерни саттарар. Бо удаада база Кара-оол ажык чугаа ишчилерни кыйгырып, республика болгаш муниципал эрге-чагырганың, көдээ агыйының специалисттерге ажылынга малчыннар арга-сүмелерин ажыл сүмелээн.

Малчыннарның санаалык, бодаалдарын дың малдың баш санын өсүтүп, талазы-биле 2007 чылдынган сорулга күүсетип, деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. «Малчыннар миллион чартык рер сорулга ажыр күүсеттир. Ам шынарже шилчирик эки. Малдың продуктулуг бедиер дээн ышкыш, шыамааржыр деңгелче кире аргалары бисте бар-дыр» — ол чугаалаан.

ҮШ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛ

Шаг-шаандан тура тыва чоннайыр-доор кылып, чыгырынга аажокынак чораан. Кайда көвей кижилер эрттирип турарыл, мөөрейлер эрттирип турарыл, кым-даа айтырбас, боду-ла ала-чайгаар киржи бээр.

Июнь айның 23-25 хүннеринде Даа кожууннуң 250 чылы, Тыва Республиканың малчыннарының Наадымы база «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүмнүн 16 дугаар фестивалы дээш үш дакпыр улуг байырлал Чадаана хоорайга болуп эрткен.

Үстүү-Хүрээниң девискээринде өглер хоорайжыгажыга аалдап четкеш, кожуун бүрүзүнүн иштин чараштыр дерээш, дистиштир тип каан ак-ак өглерин сонугадым. Ол чараш

өглерниң аразында кандыг өгнү черле чок дээр боор ону. Тожу кожууннуң дыт чөвүрээзинден кылган өөн чон улуг сонугагал-биле көрүп, чанынга турупкаш, чурукка тырттыржып турар улустуң хөйү аажок чорду. Июль 23-түн хүнүндө кожууннарның культура ажилдакчылары ырышоору, танцы-самы-биле байырлалды ажытты. Кожууннарның танцы бөлгүмнериниң киржикчилери чараш оюн-тоглааны көргүскениниң соонда, кожууннардан келген малчыннар делегациязының байырлыг чыскаалы болган. Үш дакпыр байырлалды сонугаары-биле чыгып келген чон кожууннарның байырлыг чыскаалын диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткаан.

кылып өөренип, салгалдарга дамчыдып бээр сорулга-биле бо ажылды эгелээн. Алды чыл бурунгаар эгелээн ажылы эки түннелдиг бооп турары өөрүнчү: «Бо кидис байырлалын эрттирип эгелей бээр, амыдыралга ажыктыын чон биле берген база амыдыралында ажылгап турар. Бодум база кидисти канчаар кылырын билбес турган мен. Бо мөөрейниң ачызында мен база мээң хөй эш-өөрүм кидисти канчаар кылырын өөренип алганымыска өөрүп тур бис»

— деп Чөөн-Хемчик кожуундан Долаана Доскаар чугаалады. Чүгле дүк салыр ус-шеверлерни тодарып алган эвес, а ол дүк ажылын чон элээн ханызы-биле биле берген. Чыгып келген чон бо мөөрейни көргөш, ажылды кылып өөренип, амыдыралыга ажылгазын дээш, улус-чон мурнунга шак мындыг мөөрейни эрттирип турар чылдагааны-ла бо.

Мөөрейге ниитизи-биле 9 кожуун киришкен. Барыын-Хемчик кожууннуң Аксы-Барлык сумундан Айлаңмаа Каң-оолдун

удурткан бөлүү — 1-ги черни, Тайга кожууннуң Тээли суу Викторина Салчактың удур бөлүү — 2-ги черни, Улуг-кожууннуң Ийи-Тал сумузуң Азиата Балганның удурткан бөлүү — 3-кү черни алганнар.

Дүк ажылы дээр, чүк кидис салыры эвес-ле бол Ширтек сырып даараар болза, ээрип каан чүң чок бол чараш хээлиг ширтек болдун. Ынчангаш дүк ээрер мөөрей база эрттирген. Аңаа 1-ги черни — Чөөн-Хемчик кожуунуң төлээзи Аяна Куулар, 2-ги черни — Барыын-Хемчик кожуунуң төлээзи Марта Донгак, 3-кү черни Улуг-Хем кожуунуң төлээзи Эмма Дагба алганнар. Чеп бза мончарлаарыга чугу херек. Ону кижилер болганы бажып шыдаваас. Чүгле кончуг шевеер улус-ла кылып. Чеп эж мөөрейге 1-ги черни — Бай-Тал кожуунуң төлээзи Екатерина Донгак, 2-ги черни — Чаа-Хем кожуунуң төлээзи Любовь Арчор, 3-кү черни Ыраккы Монгуш Тайгадан келген Доржу Тоорук база Сүт-Хөл кожуунуң төлээзи Регина Ондар олар алганнар.

КИДИС БАЙЫРЛАЛЫ

Таптыг-ла алды чыл бурунгаар «Кидисте чуртталганың хээлери» деп кидис мөөрейин ТР-ниң Культура яамызы эрттирип эгелээн. Бо удаада база

ТР-ниң Культура болгаш Көдээ ажил-агый яамылары кидис салырының мөөрейин эрттирген. Тыва чоннуң кылып чораан ажылы кидис салырын ам-даа

АНЫЯК МӨГЕЛЕРНИҢ ХҮРЕЖИ

Тыва хүреш чок байырлалда чонга кажанда-даа туруп эрбээн. Хүреш дээндээ, херээ-ден-даа, улуг-бичии-даа дивес, өөрөй болган черже чүгүржүп-те каарлар. Кижиниң көвейи ээрге, Чадаана хоорайның чадаана аттыг чаа стадиону ыгырт долу. Байырлалдың бир дугаар хүнүндө 15-18 харга эдир аныак мөгелер аразынга тыва хүреш болду. Хүрешке ниити-биле 152 аныак мөгелер иришкен. 2013 чылда аныак мөгелер аразынга шүүлген Эр-ин кожууннуң мөгези Баткар баазаң тукту көдүрүп, хүрешти кытты. Чоннуң четтикпейн ма-аны аныак мөгелер хүрежи-аа эгелзэн. Ачыр-дачыр тутчуп элгениниң түннелинде күш-түлгүлүн күштүү болуп, Эрзин кожууннуң аныак мөгези Баткар

Баазаң шүглүп үнгеш, «Тулган чемпион» деп атты алгаш, автомобиль-биле шаңнаткан. Чөөн-Хемчик кожууннуң аныак мөгези Байыр Ондар үжүрлөшкен. Каа-Хем кожууннуң аныак мөгези Даңзы-Белек Айдаш база Сүт-Хөл кожууннуң аныак мөгези Артыш Ооржак олар 3-4 дугаар черлерни ап, боттарының күштүүн, кашпагайын көргүскеннер.

Дараазында чараш девиг дээш ТР-ниң улустуң хөө-мейжизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Игорь, Айдысмаа Көшкендейлерниң оглу А.Көшкендей, тиелелгеже чүткүл дээш С.Сайын-Белек база чараш арганы көргүскен дээш Өвүр кожууннуң аныак мөгези Түмөндөй Сайын-Белек олар өртөктүг белектер-биле шаңнатканнар.

ДАА КОЖУУННУҢ ХУРАЛЫ

Байырлалдың бир дугаар хүнүн кезээинде Чадаана хоорайның Монгуш Мерген-ерел аттыг Культура одаанга кожууннуң хуралы болуп өткөн. Аңаа ТР-ниң Баштыңы В.Кара-оол чыгып келген. Иңа үш дакпыр байырлал аарыштыр изиг байырны чер-ген. Тыва чоннуң эрткен үн, төөгүвүстү утпайн сактып, салгалдарга дамчыдарының улазын база «Төрөл билбес ээр, төөгү билбес төөрээр» тыва улустуң үлегер до-анга даянып алгаш, уруг-ыгга чаагай чаңчылдарны, күгүвүстү дамчыдып, чер-тту, өг-бүлөзи, ха-дунмазы шхарысалгалыг болурунче а оолдарны кыйгырды. Улуг ырлалда келген болган соон-кожууннуң ажилчыннарының ыгналчак чедишкиннерин идеглевестин аргазы чок. Як-өскенге үлегер-чижек бо-чоруур хоочуннарны алган-тааш, 19 ажил-ишчилерге үне шаңналдарын чазак-ырганың болгаш чоннуң нээзинден тывыскан. Шаң-ап турарларның аразында ле дугаарында Чөөн-Хемчик кожууннуң хүндүткелдиг хоочун-онзагайлап демдеглээш,

ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, С.Шойгу аттыг музейни аяда-рынга улуг үлүг-хуузу кириш-тирген Виктория Пюрюнага ТР-ниң Буян-Бадырғы ордениниң 3-кү чергеи деп шаңналды тывыскан. Россия биле Тываның кады демнежилгезиниң 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медальдары-биле хууда мал ажилдыг Дарышмаа Кууларны база көдээ ажил-агыйның ал-дарлыг ажилдакчызы Мерген-оол Кууларны шаңнаан. ТР-ниң көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы деп атты Орлан Монгуш кызымаккай күш-ажылы-биле чаалап алган. ТР-ниң ал-дарлыг малчыны деп атка мүнчү

малчыннар Эрзин кожуундан Кара-оол Баажай, Барыын-Хем-чиктен Сергей Күжүгет төлөптүг болганнар. Сумо хүрешке бүгү делегей чергелиг спорт масте-ри, Чөөн-Хемчик кожуунга 2009 чылда Начын мөге, 2013 чылда база-ла Чөөн-Хемчик кожуунга Арзылаң мөге аттарны чаалап алган Б.Кууларга ТР-ниң Начын мөгези деп бедик атты тывыскан. Чөөн-Хемчик кожуунга 30 ажы

чыл иштинде тудугга ажилдаан, 5 ажы-төлдүң ынак ачазы, 12 уй-нуктарның ынак кырган-ачазы Илья Кууларны, 30 ажыг чыл-дарда күш-культура башкылаан Алексей Ондар оларны база шаңнаан. Көдээ ажил-агыйда ажилдап чоруур ажил-ишчилер-ни Россия деңнелинге шаңнап-мактаары дег өөрүшкү кайда боор, ындыгларның санынга Бай-Тайга кожуунда Буурул аттыг коо-

перативти 27 чыл иштинде удур-туп келген Макал Сатка «РФ-тиң көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» атты тывыскан. Оон-даа өске хөй-хөй ажил-ишчилер шаңнал-макталдарга төлөптүг болганнар.

Оон соонда ТР-ниң хөй ниити палатазының даргазы Х.Монгуш Даа кожууннуң төөгүзүн чонга илеткээ.

«МАЛЧЫННАР ШУУЛГАНЫ – 2015»

Малчыннарның съездизин Чадаана хоорайның Монгуш Мерген-Херел аттыг Культура одаанга эрттирген.

ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Сергей Ондар Ча-зактың даалгазы езугаар мал-чыннарның 7-ги шуулганын ажиткан.

Тываның көдээ ажил-агыйы-ның продуктуларын бүдүрери болгаш болбаазырадырының бо хүнде байдалы болгаш келир үеде сайзырадырының дугайын-да шуулганга чугаалашкан.

Хууда дузалал ажил-агыйлар барык 80 хуузу бүдүрүп турар. Эрткен чылга деңнээрге, арат болгаш хууда бүдүрүлгелерниң саны көвүдөп турар. Хууда дуза-лал ажил-агыйга көөрдө, арат ажил-агыйларының малы элзэн өзүлдөп бооп турар. Сөөлгү 3 чылдарда эъткир уксаалыг бода малдың саны өзүп турар апарган. Ол дээрже каш чыл бурунгаар янзы-бүрү уксааның малдарын Тываже соңгаартан кири сөөртүп, элзэн ажилдарны кылганының эки түңнели-дир.

Оон ыңай ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оолдун саналы-биле сыын ажилын эгелзэни улуг чедишкин болган. Бо чылын сыыннарның бир дугаар оол-дарын алган. Амгы үеде 648 сыын бар.

Ниитизи-биле уксаалыг мал өстүрүп турар 28 ажил-агыйлар бүртүктеттинген. Оон иштин-де 8 ажил-агый Россияның бүртүкелинче, тускай даңзыже кирип турар. Ол даңзыже кирери амыр эвес, элзэн хөй негелде-лерге дүгжүп, чүүлдежип турары чугула. Ынчангаш ол даңзыже киргени дээрже база улуг че-дишкинниси.

Күрүне деткимчези чок болза, эки үре-түңнелдиг ажилдаары база берге. 2013 чылга дең-нээрге, 2014 чылда 110 млн. хире рубль хөй дузаламчыны араттар алган. Ол дээрже рес-публиканың удуртулгазының күженишкенин ажилының үре-түңнели. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губерна-тор телевилелдин ачызында биче бүдүрүлгелерге бар про-

дукцияны болбаазырадырынга бурунгаарлаашкын бар. Респу-бликада 7 сүт болбаазырадыр-цехтер бо хүнде ажилдап турар. 105 тонна сүттен кылган аш-чем саартыган. Черле ынчаш бар чиг этти болбаазырадып, сайгарып саарар талазы-биле элзэн бурунгаар көдүрлүүшкүн бары өөрүнчүг. Ынчангаш бол-баазырадылгач цехтерин ам-даа сайзырадып өстүрер сорулга салдыган» деп, Сергей Ондар илеткелин дооскаш, чонну ажык чугааже, санал-оналдарже ча-лады.

Бир дугаарында хуу сайгар-лыкчы Урана Ооржак туруп келгеш, эът ыштаар станокту садып белеткеп алганын чугаа-лааш, малчыннарны кады дем-ниң ажилдажылгаже кыйгырган.

Ийи дугаарында Эрзин ко-жууннуң Бай-Хөл аттыг уксаалыг тыва хөй өстүрер заводунуң төлээзи Эртине Аңгыр заводтуң ажил-агыйының кыска илетке-лин кылды.

Оон соонда эртем ажилдак-чызы Соңгукчу Монгуш малдың уксаазын экижидер, боозадылга төвүн тургузарын саналдаан.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң «Мөген-Бүрен» совхозунуң ди-ректору 72 харлыг Өшкү-Саар Аракчаева бодунуң арга-дур-жулгазын, ажил-агыйын та-ныштырып, кышкы үеде 200 хире киж, а чайгы үеде 150-160 киж ажилда хаара туттунганын база сүттен кылган 24 хевирниң аш-чегин болбаазырадып, са-дып-саарып турарын чугаалады. Мөңгүн-Тайга кожууннуң школа-ларын база уруглар садтарын сүт-биле долузу-биле хандырып турар. Даараныр, кидис салыр, сарлык сүдү болбаазырадыр дээш, 4 цех амгы үеде ажилдап турарын илеткээ.

Айлана Сат — Чөөн-Хемчик кожуунда сүт бүдүрүп турар цехтин удуртукчузу. Ажил-агый-га деткимчези дээш даргаларын-га өөрүп четтиргенин илереткеш, эгелеп алган биче бүдүрүлгези чоорту улуг бүдүрүлгөже шилчий бээрин аазааш, чыылган чонга бодунуң өмүнээзинден байырын чедирген.

Санал-оналдарның, илеткел-дерниң соонда ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол шуулганын киржик-чилеринге байырын чедирген.

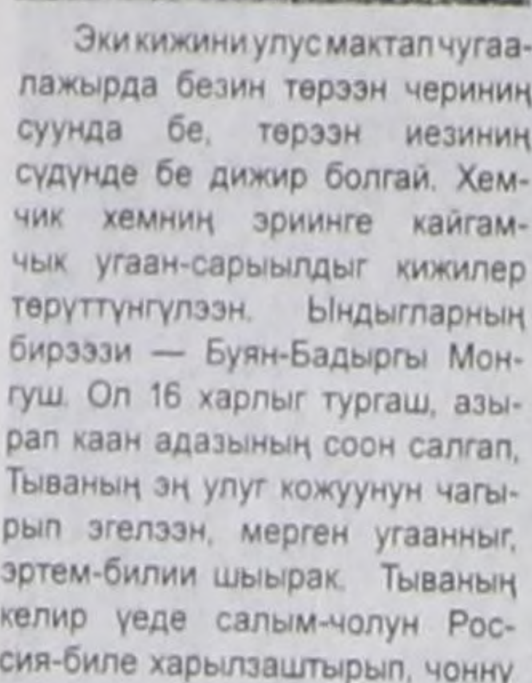
Көдээ ажил-агыйга эртемниг улус чугула херек. Бир дугаар сорулгазы — шырак эртемниг специалистерни белеткээри. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге база өскүс уругларже кичээ-гейни улгаттырар дээш «Өг-бүлө бүрүзүңе — дээди эр-темниг уруг» деп губернатор телевилелин тургусканының база ол ажилды школа дирек-торларынга дааскан. Бо чылын көдээ ажил-агыйже 800 млн. рубль көрдүнгөн. Ол акшаны канчаар шын үлөп, хуваап алы-рындан чоннуң амыдыралының байдалы экижиир. Ол дээрже көдээже ажилдап, амыдыраар дээн аныктарны деткиринге тускай көрдүнгөн программа бооп турар.

«Бир суурга-ла оода бир бол-баазырадыр бүдүрүлгө турарын чедип алыры — кол сорулга-выс. Кымга дузаламчы акшаны бээрл? Кым ажилдап база ажилчын олуттарны көвүдөдип шыдаптарыл база суурнуң курт-такы чонунуң кылып турары ажил-биле холбашкан болбаа-зырадыр бүдүрүлгө кылып шы-даптар хире кижилерге ол акша көрдүнгөн. Ийи чыл бурунгаар эгелзэн бо телевилелдин эки үре-түңнелдери бар.

Бир чыл иштинде чедиш-киннеривисти база чүнү кылып шыдаваанывысты чугаалашкаш, моон соңгаар чүнү кылырын шиитпирлээри — шуулганын кол сорулгазы. Оон ыңай бо 2015 чылды чаагай чаңчылдар чылы кылдыр чарлаан, ынчангаш чаа-гай чаңчылдарывысты утпайн, салгалдарывыска дамчыдып чоруулуңар. Улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлөжип чоруулуңар» — деп, ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол чугаалаан.

Тыва национал оркестр ча-раш ыры-шоору-биле шуулган-ны хаап, оюн-көргүзүүн малчын-нарга бараалгалта.

АЙДЫН ОНДАР.
Чыңгис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Тыва хүрештин дүрүмүн езугаар баш-

Ону Тываның улустун ху-
вискаалчы намының шиитпи-
ри-биле 1929 чылда шупту ал-
бан-дужаалдардан дүжүргеш,
партия кижигүнүнден үндүргөн.
1932 чылдың март 22-де Тыва
Арат Республиканың удуртук-
чулары чораан Буян-Бадыр-
гыны болгаш еске-даа көскү
ажылдакчылары, кандыг-даа
буруу оонаайын адыл шиитке-
нин төөгү бадыткап туур.

«Тураскаалды кылырынга
кожуунуң организациялары,
хоочунарывыс, өске-даа чер-
лерде чурттап чоруу чаңгыс чер-
чуттугларывыс шуту, далайга
дамды дуза дээрй ышкаш, киж
бүрүзү бодунуң шыдаар шаа-би
ле акша-хөреңгизин чыгтанының
түннелинде чараш тураскаалды
кылып алып аргалыг болдуvus

Чөөн-Хемчик кожууннун ча-
ырга даргазы Б.Монгуш Буян-
Бадырғы Монгуштуң тураскаа-
лын тургузар бодалы-биле улуг
идигни берген ТР-ниң Чурукчулар
өвилелиниң кежигүнү Александр

ТР-ниң Камбы-ламазы
гаш өске-даа лама-баш
ном номчуп, алгап йөрзеген
Олча О.

АЙ-ДЕМИР – НААДЫМ ЧЕМПИОНУ

кирип келген Буян Бүрбүжүк республика
Наадымнарының 3 дакпыр тиилекчизи Эрес
Кара-Салга октаткан. Сайын-Белек Түлүш

Ай-Демир Монгуш шүүлгөш, республиканың Арзылаң мөгези атты база чед алган. Ол хурешке үжүрлөшкөн Эрес Кай Сал 50 муң рубль, Наадымның хундү бижиин-биле шаңнаткан. Үшкү-дөрт черлерни алган мөгелер Сайын-Бел Түлүш биле Буян Бүрбүжүктүн шаңна тус-тузунда 25-25 муң рубль акшала дипломнар болган. Маргылдааның элтирикчилери ук хурешти бедик деңгел организастан эрттиргенин чон бедии-би үнелеп, демдеглен тууган.

мөгелер хончуга чедир хүрешкенинц соон-
да Сайын-Белек Түлүш онаан октап алган.
Республиканың Арзылаң мөгези,
«Наадым-2010»-га шүүлгөн Сүт-Хөлчурттуг
Седен-Очур Кара-Салга Тес-Хеминц мөгези
Ахмет Чаймаа таварышкан. Оларнын
хүрежинге Седен-Очур Кара-Сал октаан.

БОРА-БУЛАК ХОВУЗУНГА ЧАРЫШКАШ...

Ада-өгбелеривистиң шаг-агуден бээр мөөрейлежип, талдан салгалче хумагалыг ичидып чорууру ожукут 3 жы дег оюннары — мөге хежи, аът чарыжы, ча адары Хемчик кожуунда эртип байырлалдарның кол болуп турар. Оларның бири — аът чарыжына Тыва Республиканың чемпиондыгы Бора-Булак ховузуна болган. Ону көөр дээш республикаңгы-аңгы булуңнарындан муң-муң кижилер Бора-Булак аът чарыштырар дургаар машина-балыг, чадаг ажи-төлүн, эш-и эдертип алгаш, орукту аар эзепкенин көөрге, ажин чүү дээр боор. Тыва буң чылгы малынга ынаан ол чижектен безин көрүп

Тыва чон аът малын кончуг үлээр, аңаа чалбарыыр ан. Оон бир тодаргай хе-динге дараазында чижекти ерге-ле, билдине бээр. аңгы Күрүне кылдыр устунуп келгенинден бо ерге чедир күрүне сүлдө-дээнде халдып оар аъттыг ни сиилбип көргүскен.

арыг шажында безин киж-сеткилиниң дээди шынары а-аътты безин аът дүрзүзү-чураан. Кижиниң чурттап үр күжүнүң хей-аадының дээш ооргазында күзелдер ерер эртинге чүктөп алган кылдыр чураан. Сарыг ша-ың ол демдээ кижиге бай-алдыг болгаш амыр-тайбың, алдыг чуртталганы шаңнап

ижиниң хей-аады бедип, күжү долу болур болза, ажил-херектери бүдүнгүр, ишкенин болур. А кадык-а хамаарыштыр шаптараа-ар турбас, каң кадык болур. ажан-даа тыва кижиниң ча-ас шынчы эжи, ол киж-би-рый харылзаалыг чоруур. нгаш сарыг шажында аът иң хей-аадының демдээ бергени база таварылга

а-угуустан бээр амыды-а аайы-биле аътты бичи-р, уруглар, эзер дергизи турар апаргаш-ла, мунуп эр. Ынчангаш аътты му-дээрге-ле ол база спорт чугаажок.

орттун бо хевири эң ылаң-эрткен 100 чылдың 30-40-ында кончуг нептерегей ин. Ол үеде чылгы малдың аза Тывага хей турган. Ын-ылдыгган мал чизезиниң арагайларындан алгаш 1930 чылдарда Тываның чылгызының саны 105-күп турган, а оон 10 чыл-де азы 1940 чылда ол сан-а чедир өскөн. Ол дээр-ге а чылгы малдың эң-не-лдыр өстүргөн үези бооп Ол көргүзүг бо хүннерге эң бедик бооп артпышаан

үелерде чон чылгы ма-кыл-агайга кончуг ажи-к-илдиг ажилап турган. а амыдыралдыг чонувус-ден өске черге көжерде, гүңгү эт-херекселин, бар-аазын дээш, шупту чүүгүн-да аъттарга чүдүрүп-Чайгы үеде ону терге-

Тыва уксаалыг аъттарның 40 километр хемчээлдиг чарыжына аады бирги черге эртип кээрге, Владимир Ооржак-ка маргылдааның деткичизи, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Сергей Уюсовтун холундан Лада-гранта автомашинаның дүлгүрүн байырланчыг байдалда тыпсып берип турары.

леп, а кыжын шанактап алгаш, янзы-бүрү ажилдарга болур-чогууру-биле ажилап чорааннар. Кышкы үеде чиир чеми — чижин база чылгы малдан кылып ап турганнар.

Кончуг эм болур — хымысты эрткен вектиң 70-80 чылдарында база болур-чогууру-биле кылып турган болдур ийин. Эң ылаңгыяда Каа-Хем кожуунуң ынчангы «Совет Тыва» совхозунга бе сүдүнден хымыс кылырын ол үеде аңаа директор-лап турган Сергей Дөңгүрович Седен-оол, хоочун чылгычы Болай-оол Салчак дээш, оон-даа өскелер элээн шуудадып бар чытканнар. Олар белеткээн хымызын Кызыл хоорайның садыгларына безин шилдерге куткаш, садып турдулар.

Ам суг болза хымысты эл-бедир бүдүргөш, чоннуң аңаа херекселин четчир кылдыр хан-дырар арганы чедип алыр болза, оон хей акша-төгөрик орулгазын ап болур. Бо ажилды амгы үеде республиканың чамдык хуу ажил-агыйларында база катап сайзырадып эгелээни база өөрүнчүг.

Көшкүн тыва чоннуң аът-биле холбаазының, аътка ынааның, аътты алгап, алдаржыдып, аътка чүдүп, ыдыкшыдып, аътты чуруп, сиилбип, чонуп-хоюглап, ак мар-мордан чонган, хүлөрдөн куткан ажилдарын бистиң республика-га келген аян-чорукчуларга чүге бараалгадып болбас деп.

Тыва улустун шаг-шаандан тура улуг байырлалдарда мөге хүрежи-биле кады эрттирип чорааны аът чарыжы эрткен чүс чылдың 90 чылдарына чедир колдуу уттундуруп бар чыткан. Байыр, наадым, маевкалар үезинде аът чарыжын органи-заставайн турганындан чылгы малдың чыраа-саяа безин бил-динместеп бар чыткан болдур ийин.

Кажан Тывага 1990 чыл-дарның эгезинде улуг өскер-лишкенин болуп, эңылаңгыяда бот-догуннаашкынныг, Үндезин

Хоойлулуг апарганывыс соонда спорттун национал хевирлери бурунгаар көскү базымнарын кылып эгелээн. Оон аразын-да чайгы үеде болуп турар улуг-улуг байырлалдарда аът чарыжы чокка оюн-тоглаалар болбастан. Аът спортун сай-зырадыр сорулга-биле ону чон ортузунга массалыг болдурар дээш улуг ажилдарны сөөлгү чылдарда кылып чорутканының түңнелинде аът спорту ам рес-публикада сайзыралды ап эгел-лээн.

Мал ажилын улам сайзы-радыр дээш сөөлгү чылдарда бо адырның акшаландырыш-кынын Тываның Чазаа дыка өстүргөн. Ол күженишкенин ажил-иштиң түңнелдери чылгы малдың өзүлдөзине база дээш-тиг болган. 2015 чылдың баштай-гы чартыының түңнелдери-биле алырга, республикада чылгы малдың баш саны 40 муң ажи-п турар.

Сөөлгү чылдарда аът спор-тунче улуг кичээлгеи салып, аңгы-аңгы хемчээлдерге эр-тип келген аъттарның элерин машиналар, тракторлар-биле шаңнап, а ийиги, үшкү черлер-ни алган аъттарның элерин, өңүг телевизорлар, соодукчу-лар, хөгжүм херекселдери-биле шаңнап эгелээн. Оон уламындан аът спорту республикада чогуур сайзыралды ап эгелээн.

Тыва чон шаг-төгүдөн бээр чарышка эрткен аъттың ээзин бажын ажи мал-биле, эктин ажи эт-биле шаңнап-мактап чораанын тоолчургу чугаалардан билер бис. Бистиң республиканың аныак удур-тукчулары даартагы хүнче көрүп, кедизин бодап, тыва чону моон-даа соңгаар улуг сайзыралды алырын күзээн сеткил-биле чаартылгаларны кылып турар деп бодаар мен. Удуртукчу кижиниң төнчү со-рулгазы-даа ындыг. Чону тодуг-догаа, бай-байлак, амыр-менди, омак-хөгүг, хей-аъттыг, тайбың чурттаар болза, оон кылып чорудуп турар ажилының үре-түңнелдери оон көстүр.

Чадаанада болуп эртип ту-рар республика Наадымының үезинде аңгы-аңгы хемчээл-дерге аът чарыжының мурнунда оларның байырлыг чыскаалын организаастап, аъттарның де-риг-херекселин, ону муңган эзлериң кеткен национал идик-хевин канчаар белеткеп алганының көрүлдөзін эртти-рип, тиелекчилерни шаңнап-мактап турары кончуг солун болду.

Чүге дээрге оон түңнелинде чер-черлерде аът херексел-дерин тыва эзер, чүген-чулар, сыдым, кымчы, чонак бол-гаш өске-даа херекселдерге малчыннарын, чылгычыларның херекселин бүрүн хандыраарына улуг идиг болур. Ону кылыр ус-шевер кижилер республиканың аңгы-аңгы булуңнарында база илереп келген.

Сөөлгү үеде тыва уксааның аъттарын көвүдөдип, ону мур-нады хөгжүдөр угланышкынны Тыва Республиканың Чазаа чу-гулалап алган. Оон уламындан республикада чылгы малды өстүрүп, малдап чоруур чылгы-чыларга улуг өөрүшкү болганы чугаажок.

Бора-Булакка болган Наа-дым байырлалының аът чарыш-тырар судьялары тыва уксаалыг аъттарны чарыштыраарыне кирер аъттарның шилилгезин кылырынче чугула кичээлгеи салган. Арыг тыва уксаалыг аъттың бедии бедик хендирбе кыры 1 метр 43 сантиметрден эртпес ужурулуг деп шийтпирге

Хемден Салим Дары-Сүрүннүң аады — ийиги, Чөөн-Хемчик кожуунуң Ишкинден Мерген Монгуштун аады — үшкү, ол-ла кожуунуң Теве-Хаядан Сыл-дыс Донгактың малы — дөрткү, Улуг-Хемниң Ишти-Хемден Сайын-оол Кунгааның аады бешки черлерге келгеш, эзлери шаңнатканнар.

4 харга чедир аныак чүгүрүк аъттарның 15 километрге 121 аъттың чарыжына Таңдының Элегестен Геннадий Ондарның Калчан-Шилги аады чемпион-наан. Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксындаан Аңчы Монгуштун Калчан-Шилгизи — ийиги, Хө-деленден Начын-оол Алаш-оолдун Калдар аады — үшкү черлерге тус-тузунда эртип келгеннер.

Челер чыраа аъттарның 10 километрге чарыжына Кызыл кожуунуң Кур-Черден Орлан Очурнуң аады чемпионнаан. Улуг-Хемниң Ишти-Хемден Ва-сильи Кенденниң Чыраа-Каразы — ийиги, Чөөн-Хемчиктин Ис-крадан Аян Ондарның Калчан-Доруг аады үшкү черлерни элээннер.

Челер улуг аъттарның 15 километр чарыжына Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Узунден Белек Санчайның Доруг аады аъттар доктаадыр черге эң бир дугаа-рында маңнап келгеш, тиилээн. Сүт-Хөлден Ачыты Монгуштун Доруг аады ийиги, Чеди-Хөл кожуунуң Элегестен Эдуард Долаанның 6 харлыг Доруг аады үшкү черлерниң байзаларын алганнар.

25 километр хемчээлдиг черге чүгүрүк улуг аъттарының чарыжына 80 ажи аътты са-

Маргылдаалар үезинде.

судья коллегиязы келген.

Тыва уксаалыг аъттарның 40 километр хемчээлдиг чары-жына ниитизи-биле 160 ажи аъттар чарышкан. Аңаа Кызыл кожуунуң Кур-Черден Вла-димир Ооржактың Бора аады бир дугаарында маңнап кел-ген. Шаңналына Лада-гранта автомашинаның дүлгүрүн хо-лунга алган. Чөөн-Хемчиктин Баян-Таладан Айдын Түлүштүн аады — ийиги, Бии-Хем кожуунуң Сесерликтен Роман Монгуштун аады — үшкү, Улуг-Хемниң Торгалыгдан Эртине Доржунуң аады — дөрткү, Чөөн-Хемчиктен Алдар Ооржактың аады бешки чергениң байзаларын алгаш, тус-тузунда шаңнатканнар.

Улуг чыраа аъттарының 15 километр хемчээлдиг чары-жына Кызыл кожуунуң Кур-Черден Аяс Хомушкунуң доруг аады эртип келгеш, бо чылдың Наадымының ол хемчээлге ти-лекчизи болган. Аяс Хомушкунуң аады — эрткен чылгы респу-блика Наадымының база тиелекчи-зи. Улуг-Хем кожуунуң Ишти-

лып үндүргөн. Маңаа Барыин-Хемчик кожуунуң Хөделенден Менди Күжүгеттин 8 харлыг Калчан-Шилги аады финишке бир дугаарында маңнап келгеш, эрткен чылгы Наадым чемпио-ну адын база катап бадыткаан. Оон шаңналы Лада-гранта чиик автомобиль болган. Ийиги черни Чөөн-Хемчик кожуунуң Теве-Хая суурдан Сылдыс Донгактың аады, үшкү черни база ол-ла кожуунуң Шем-ден Чаян Ховалыгының аады, Кызыл кожуунуң Кур-Черден Дашемир Кууларның малы — дөрткү, Баян-Таладан Валерий Монгуштун аады — бешки, Кызыл кожуунуң Сукпактан Иван Сарыгларның — алдыгы, Чөөн-Хемчиктин Теве-Хаядан Артыш Монгуштун — чедиги, Виталий Дондуптун Бора аады сески байза алган аъттарның аразынче кирип, шаңналдарга төлептиг болганнар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

НЬШ (ТР-иң Чазааның парламента албанының материалдарын база Наадым дугайында үндүрүлгөде ажилаан).

КАА-ХЕМНИН ШҮЛҮКЧҮЗҮ

... Сеткилимни өйүп келир аарышкыны
Чечен сөскө илередип бижип каан мен.
(Б. Маады).

Болат Маады — шүлүктөр чыындызы беш номнарның автору. Ооң сагыш-сеткилинин өртемчеи аажок ханы, нарын. Амыдыралдың белензвешенел-дезин ол эрткен деп санаар мен. Ол беш номунун үндүрүлгезин чедип алыры база белен звес болган.

Бирги «Ава» деп номунга чогаалчы ыстап, өскүсүрөп чораан чүрзэн чазып, эрте шаанда ынак авазындан чарылгаш, түрөгделди, бергелерни билген болгаш, авага тураскааткан. Өскүс калганда, ону кээрге, карактап чораан, иезиниң орнун солаан чаңгыс уг-базы Чаймааның дугайында кээргенчиг сактышкыннарын, изиг чүрзэнден үнгөн одуругларын удаа-дараа кирип турар.

Оглу меңээ ханы ынак,
ол-ла хөвээр дөзөп алганым
Эргим авам эриг-чымчак,
эргелели уттундурбас.

Кажан-даа, каяа-даа чорда, кижиге төрзэн чери эргим. Болат Бурунаевичиниң беш номунда өскөн-төрзэн чурту Бии-Хем, ооң хемнер, суурлары, ооң ажилчын чонунун амыдыралының дугайында шүлүктөр хөйү-биле кирген. Бодунуң чашкы үези, аныяк назынының эш-өөрүн бижзэн. Оларның аттарын дүүн чаа чарылган дег сактып адап турар.

Хоочун Полев, Сундуй,
Парың, Маспык,
Доржу, Серен,
Айыжы школага

Бараалгап кээп киргилээр.

(«Эрте чаш шаам аарышкызы») Болат Маады — черле барым-

даа-факт чогаалга ыялап-ла турарын кызар кижиге. Шүлүктөргө кайы-даа үеде бооп турган болушкун, байдалдарның барымдаазын айтыр. Чурттап эрткен берге үелери чогаалчының сагыш-сеткилинде сактышкыннар бооп шыгжаттынган. Өөренип чораан школазының башкылары, директорлары Кара-оол башкы, Илья Шульгин, Алдын-оол Сумбаевич Маады, школага хөглүг, солун өскерилгелер, эштери Коля, Дозур-оол Диинмей, Көгел, Маадыр өөрлери-биле колхозтун шөлдеринде сизген ажилыңа киришкенин, хөглүг, солун, уйгу чок дүнелерни, аян ырларның ындынналдыр ховушөлге чаңгыланып турганын сеткил ханып сактып бижзэн.

1962 чылда Болат Маады Кызылга 9 класс дооскан. Болат тырың, хөрээ делгем 19 харлыгэр. Ады-сураа тараан мөге, янзы-бүрү нация өөрлери-биле Бурят чурту чедип хүрешке-даа киришкен. Ооң-биле кады хүрешке Хасан, Додоо, Киров, Крипан, Дембирек, Кумаяк киржип чораан дээр-ле билдингир. Москвага шеригалбан-хүлээлгезин күүседип тургаш база хүрешке киржип, шүлүп-даа турганын ол чоргаарал-биле сактып, шүлүглелинде көргүскен.

1949 чылда бичи Болаттың акызы биле ачазын чажыт ши-вишкыннер сүрүп аппарганда, өскүс артканда, ону эз көрүнгөн төрелдери Долчун, Сиирин, Баазан, Биче сугларны чогаалында кириген. Дорамчыладып чораанын Болат Маады сеткили килеңнеп «Эртип келген узун оруум» деп шүлүглелинде көргүскен:

Хавак кыры черде бажың,
Кидис өвүс хавырып ап,
аваыстың
Торгу-чычыын, пестер
шыгжаан аптаразын
Доңгайтыр каап, үжеп
үптзэн.

Болат Бурунаевич үр-түннелдиг ажилдап, ниитиниң хүлээлгелерин шынчы күүседип, партия бөлүктөрүн-даа баштап турду. Кижизиг аажы-чаңгы, чаңгыс ол школазынга эки ажил-дал, эш-өөрүнүн мурнундан хүндүлелди чедип алган. Ол үелерин ол мынчаар сактып бижзэн.

Анчыг чеме дыңнап
чорааш,

Ажы-төлүм доруктурдум,
Актыг келбзэн күжүр ачам
Адын катап эгиттим-даа.
(«Халас эртпзэн»)

Болат Маады — төрзэн Тыва-зының, Каа-Хемниң шүлүкчүзү, ооң ыраажызы. 2002 чылда үнгөн шүлүктөр чыындызында база төрзэн чериниң, чонунун дугайында шүлүктөр бар.

Чогаалчы кижиниң бир көргүзөр чүүлү — төрзэн Тывазы. Тывазының кайгап-ханмас чурумалдыг булуңнары, эгзэртинмес байлаан магадаанын илереткен чогаал одуруглары.

Ырак-чооктан

чонум моорлап,

ыдык аржаан суун ижип,

эрзэн шокар чечзэн сүзүп,

эрикпезим тоолзуг Тывам.
(«Эрикпезим Тыва черим»,
2011 ч.)

Сеткил-сагыжын илередип чо-руур тыва дылын, ооң үнелелин хире-хире көргүзө бээр.

Тыва кадай мени чаяап
чугаалаткан

Тыва дылым хуулгаан
онза уран күштүг.

(«Тыва дылым», 2009 ч.)

Аныяк-өскөнниң салым-чолунун дугайында дүвүрели, кижилерниң элгер-түрөгте таваржып, амыдыралдың бергезинге алзып, оон үнер аргазын тып чадажып, үрелип чоруурун чогаалында Болат Маады база хомудап көргүскен.

Мен үр-ле чылдарда маа-дылар-биле чаңгыс школага ажилдап, эки-ле эдержип чурттап келдвис. Кандыг-даа байдалда Болат Бурунаевич чонунун аразыңа кижизиг мөзү-шынарлыын, бодамчалыг-томааннын көргүзүп, хүндүнү чедип алган.

Мээң байым кижилерни
Менээрзенип дора көрүп,
Ажындырып чаңнай бербес,
Ажык-биче сеткилимде.

Мээң байым кижилерни
Берге өйдө кээргеп билер,
Аарышкызын үлежип кээр,
Арыг, биче сеткилимде.
(«Мээң байым»)

Болат Бурунаевич аажок билинчел, кээргээчел, бөдүүн сеткилдиг кижиге боор. Ол таныш-каш, өгленген чаңгыс эжи Зоя Борисовна-биле кады кырыгыже чурттап чорлар. Зоя Борисовна база Болат Бурунаевич дег, өскүс өскөн болгаш, кызыгаар чок кээргээчел, дузааргак, бичи сеткилдиг. Хөй уруг-дарыгыг, чымыш ажилдыг, амыдыралда бергедеп чоруур улусту үезинде эскерип, оларга туда дузаны чедирер дээш кызар кижиге. Арга-сүме, акша-хөрөңгизин-даа, аш-чемин-даа суна бээр. Дузааргаан, бөдүүн сеткилдин билбес кижиге чок. Ажилгырын кижиге кайгаар! Аар-берге ажилдан чалданмас, бергелерни кызыл күжү, шыдамыккайы-биле эртип чоруур. Ажилдаан ажилыңа харысалгалыг. Ооң ол чаңгыс школага дөртөн чыл чедир эки поварлап келгенин суур, кожуун, Чазак талазындан-даа демдеглзэн. Ооң херечи-зи — хөй-хөй мактал бижиктер, өртектиг шаңналдар, дипломнар, хөрек демдектери, четтиргенин илереткен бижиктер. Зоя Бо-

рисовнаны, ажилыңа шыңгыы харысалгалыг дээш, авырал-дыг чаагай сеткилди дээш, чон аажок хүндүлээр. Өөреникчилери — өскүстер ачаа аажок ынактар. Оларны уруглары дег эргеледип, чассыдар. Өөреникчилер чайын тарап чоргулай бергеш безин, маадыларның бажыңыга аалдап чедип кээрлер. Болат Бурунаевич биле Зоя Борисовна оларын чеже-даа хонук бажыңыга тургузарлар. Кажан олары каттап чип, эштип, ойнап алырга, аш-чем, акша-төгери-биле дөгергеш, үдеп чорударлар. Буяңныг-ла улус боор!

Маадылар — дөрт ажы-төлдүн сагыш-човангырада-иези. Хеймер кызы безин ам үш уругнун иези. Ол Каа-Хем кожуунун өөрелдиге килдизинде ажилдап чоруур. Уй-нуктары кырганнарын чаптанчыг аажы-чаңы-биле дүвүредип четкилеп кээрлер. Амыдырал дески турбас. Аас-кежик, муңгарал-даа тургулаар. Маадыларны база ойбады. Оларның томаанныг, эш-өөрүнүн-даа, ада-иезиниң-даа аайындан эртпес ортун оглу чок болган. Ол ада-иеге муңгаранчыг чидириг. Болат Бурунаевич оглу дээш сеткилиниң кударалын, чүрзэниң ыстап-сыктап чоруурун, оглунун чырык адынга тураскааткан шүлүүнде сагыжын ажыдып көргүскен. Ава кижиге чокка кударалды шыдажып эртип чоруур. Оглунун сөөлгү шагында чагыын шүлүкчү сагындырып бижзэн.

Эмчээ чыткаш, сөөлгү
шакта силерлерни
Эки чурттап артыңар деп
бурганнажык.
Дүжүм орта бо-ла көстүп
ыраваастаар,
Дүн-хүн чокка чүрзэм

саргып, оглумаалаар...

(«Оглум сактып келир-дир мен», 2011 ч.)

Каа-Хем кожуун черле дыка солун. Ногаан арыы оожум агым-ныг Каа-Хемниң эрин дургаар шөйлү берген. Черле чараш-даа, байлаа ам-даа чедир шинчилет-тинмзэн тоолзуг чер-ле болгай. Мактап ырлап, шүлүктөвес арга-жок. Бо чараш оранның ыраа-жызы, шүлүкчүзү төрзэн черин шүлүкте илереткен.

Оожургал чок сеткилимни
О, Каа-Хем, билеп ап көр.
Изиг чүрзэм сенден кыпкаш,
Ийи он чыл ырлап келди.
(«О, Каа-Хем»)

Бо чараш уткалыг сөстөрлиг шүлүкке аянныг, чараш аялга-

ны Каа-Хем уруу, к Алена Иомужап чога-лат Маадының беш-шүлүктөрине Алена а бижзэн.

Болат Бурунаевич кады чурттаан эжи, ур-авазыңа «Ажылчын к шүлүктү тураскааткан, чуг тааржы аялганы к Альберт Танов бижзэн. Бас ыяңгылыг, чараша Болат Маадының үш шүлүктөрине композит Батый, Бии-Хем чуртту гир композитор Григор Болат Маадының «Өе саарыңа» деп шүлү димир Серен-оол Бол-даа шүлүүнге аялганы нер. «Чеди-Хөлүм» деп Владимир Серен-оолду аялганы дыка сонугу деп, Болат Бурунаев лап олурду. «Сарыг-Се вайым суур» дээш, оон шүлүктөрине Дерзиг-Ах ажилдап чораан ыры бот-тывынгыр композит баштай аялгаларны ч «Каа-Хемни кады эрги шүлүкке чараш аялга бот-тывынгыр композито чаан чогааткан. Ам-да аялгаларны Болат Ма шүлүктөрине композ бижири боор, чүге дэ шүлүктөрине кижини сеткилин хөлзедиптер амыдыралчы, солун, тааржы бээр хире одуру Болат Бурунаевич — ылап-ла кызымак т чүткүлдүг, сорукур киж алган сорулгаларын күүс даан. Ооң бир шүлүүнд дээнин мен шын-на би деп санадым.

Чоннун шуушкан улуг кажанд.

Соора баспайн, чыры черге чурттап каа Кавай Тывам төлдер.

«хөрзэм Хайнып, кыптып чор, деп чагып каан

Аяңныг-даа, ажит-ча-шын-на сөглзэн-дир. Бола наевич — ам-даа шүлүкте хамаарыштыр бижип чору. Алдыгы номунга шүлүктөр чыылган, үнерин манаар бис. Ооң чогаалдары суур төөгүзү-биле тудуш, ол кежиивис-тир, байлаавыс-

Анна С Дерзиг-Акс

БИСТИНҮЕНИН ЭЛДЕП БОЛУУШКУННАРЫ

• Кижилерни раса, нация, чүдүлге тала-зы-биле ылгавас. Амыдыралдың кандыг-даа байдалында кижилерниң аажы-чаңы, сеткил-хөөнүн билип чоруур шыдамыккай кижиге чуртталганың оруу-биле аяр чоруп орар. Ол кижиге аас-кежиктиг, оожум-топтут. Ооң кадыкшылы эки, уйгузу дыштыг, чүге дээр-ле ооң арын-нүүрү арыг.

• Өске кижини бактаар бетинде ооң идиин кедип алгаш, ооң эрткен оруун эр-тип, ооң карааның чажының ажыын амзап, аарышкызын билип көр. Ооң илдиге берген дажыңа тептинип, частырыын билип көр. Чүтле ынчан канчаар чурттаарын билип ал-гаш, ону чазып чоруур кижиге чугаалап бер.

• Эртенниң-не оттуп келгеш, мону бода: «Дириг оттуп келдим. Ол аксым-кежи-дир. Үнелиг чуртталгамны куруг черге чарыдавас мен. Бүгү күжүм-биле

иштики сайзыралымны боттандыраар мен. Бүгү ачы-буяңныг сеткилимни, чүрзэмниң күжүн өскелерге сөңнеп, оларның угааны орталанып чырызын дээш угландыраар мен. Өскелерниң аас-кежи дээш ачылыг бодалдар-биле бодумну удуртур мен. Өскелерге хорадап, оларның дугайында багай чүве бодавас мен. Бар-ла күжүм-биле кижилерге дузаны чедирер мен».

• Хандыкшыл чокта, човулаң турбас.

• Кижиниң дайзыны бодунда.

• Кижиниң чуртталгазында эң-не меле-гей чорук — ооң мегелзери.

• Кижиниң чуртталгазында эң-не улуг уттуруг — улуургак, турамык чаң.

• Эң-не аар муңгарал — адааргак сеткил.

• Эң-не улуг частырыг — будалыры.

• Кижиниң чуртталгазында эң-не улуг

буруу — өөрүп четтиргенин илеретпези.

• Кижиниң чогуур хомудалы — бодун куду көөрү.

• Эң-не төлөптүг магадал — тайып дүшкеш, туруп кээри.

• Амыдыралда эң-не аар чидириг — идегелди ышкынары.

• Кижиниң эң-не улуг байлаа — ооң кадыкшылы болгаш угаан-сарылы.

• Эң-не улуг хүлээлге — чүрзэниң ха-нызындан кээр чаагай сеткилди кижилерге сөңнээр.

• Кижиге эң-не улуг белек — кижилерниң ачаа көргүскени чаагай сеткили.

• Кижиниң эң-не четпес талазы — өске кижиниң сагыш-сеткилин билбеси.

• Буяңныг ажил-херек кижини өөртүр.

• Өг-бүлелеривиске, чоннарывыска, бүдүн делегейге сагыш-сеткил аяннажыл-

газын болгаш эп-найыралды чедип дизе, кижиге бүрүзү ак болгаш кээрг сеткилдиг болур ужурулуг.

• Идегел биле аас-кежик бистин ка шылывыска таарымчалыг байдалдар Кадыкшыл бистин аас-кежиктиг байд-выстан хамааржыр.

• Тибет үлегер домакта мынча «Баштай даартагы хүн дүжөр бе азы дэ-зында чуртталга эгелей берген бе дээ кым-даа билбес».

• Багай бодалдар бистин саг сеткиливистин дыйын үрээр, кады-лывысты баксырадыр.

• Бир звес сагыш-сеткилиңер, м бодуңар аарып, баксырап турар бо үстүндө сүмелерни хүлээп ап көрүңер

Буян Башкы очулду (Уланчылыг).

ЧЫРЫТКЫЛЫГ КОКПА ОРУУМ

ылдар шуужуп сүрүшсе-даа,
Шынга» киргеш, изеттинген
ырыткылыг кокпа оруум
ылы-биле сактып кээр мен.
илдике кээп иженгештиң,
ир чыл хире бергедештим.
орту чүгээр мергежип кээп,
огумчалыг угже кирдим.

аргам ынчан Чигжит Салчак,
ардан тура «Шынга» келгеш,
ажы каткан өгбө боорга,
ашкы» дижир, хүндүткөп көөр.
ыр-оолович башкым-биле
кылдаарга, оглу дег көөр.
тып, сургап өөредирде,
сы-сөзү аажок эриг.
алган ижин ыяк билер,
йланмас-даа, оожум, топтуг,
улгаазын дег талантылыг
яныгы-ла журналист.

ал чеми белеткээрде,
рык шупту киржир турган.
тонна сиген кескеш, дужаар
угунчан «Шынга» турган.
нчуг хойну дөгөргештиң,
аглангаш, хонгулаар бис.
варывыс Авыр-оолович
акчылап, паштанчылаар.
амбалыгга шефтеп баргаш,
оду, Монгуш көшкен аалдан
йлаар дишкеш, чорупкаштың,
адай берген мындыг чүве.
Кара-Күске, Хенче-Кара
ннап чиде берген-не чоор?
иг ханны чиксээн улус
шти хөңнү саргып манаан.

Көдээ ишти чырыдар
Хөглүг, баштак Күске, Хенче
Чорук-херзэн орайтадыр
Чогуткаштың, чедип келген.
Өөрзэн эрлер хемчик иртин
Өзей шаапкаш, паштаныпкан.
Изиг ханнап, чагылыг эът чип,
Илдик чокка хөөрешкеннер.

Авыр-оолович эртежик-ле
Аыш-чегин белеткептер.
Шынчылар ам шайлап алгаш,
Чымыш ижин шапкынчыдар.
Шилип алган шөлге келгеш,
Сиген кезип кириптерге,
Кечил-оол Экер-оол мурнунга баар.
Шиг-шиг кылдыр кадыр шиилээр,
Хоочуннардан Аракчаа Куулар,
Коктуг болгаш шөлзэн кезер.
Кадыр тудуп чаңчыкпааннар
Хажызынга хөлзэн салыр.

Чагыдылга чоруп турда,
Чагаа хүнүн кожууннарга
Организаптап эрттирерин
Онза дээштиг хемчег дээр мен.
Корреспондент журналистер
Чону-биле чоокшулашкаш,
Четтикпээнин, кылдырмаанын
Сеткилге кирип сайгаржырлар.

Оюн-тоглаа, концерттерге
Омаа дендии «шынчылар» боор.
Улуглары, чалыылары
Уран чүүлге бердингеннер.
Кара-Сал Виктор баян ойнаар,
Кара-Тоннуг Таян угбай
Кайгамчыктыг үнү-биле

Хала чокка чараш ырлаар.
Барыска Лиза, Бюрбю Ирина —
Талантылыг ыраажылар.
Самба-Людун чогаалчывыс
Тааланчыг хоюг үннүг,
Концерттерге удаа-дараа
«Коңгургайны» бадыргылаар.
Секретариат даргаларын
Кезек када белеткээштиң,
Сценага чарлаптарга,
Секпереп каар улус болгай.
Маадыр-оол Калчан «Оюмааны»
Мага хандыр ырлай кааптар.
Ижин-хөөннү уярадыр
Игил-биле мөңгө үдээр.
«Шын» солунун төлээлери
Чылдың болур көрүлдөгө
Шаңналдыг чер холдан салбас
Чаңгыс тыва коллектив ол.

Алдар-аттыг улуг мөге
Алексей Кумаяк «Шынга» тургаш,
Солунунуң шаңналы дээш
Боду бирги чемпион болган.
«Шынга» турган хоочуннар
Шыдыраага шупту ынак.
Салчак Тамба баштап алгаш,
Шалап, тулап сала бээрлер.
Кол редактор үезинде
Владимир Чадамба — теннисчи
Дембирель Саша, Адыг Степа
«Че-ве» дишкеш, бильярдтаар.

Чүглүг сөсче элзедипкен
Чүрээмге чоок эштеримни
Сүлдө, сүзүүм ары-биле
Чүдөн артык үнелээр мен.
Кижиг хөңнүн өттүр билер

Кичээнгеилгид удуртукчум
Валерий Шаравии редактор —
Мактап ханмас дагдыныкчым.
Шаңгыр-оол Доржу, Сарыг-оол Куулар
Чагып сөглээр, сүме кадар
Тулган бижиер салымныглар —
Дуржулгалыг эштерим-дир.
Домак-сөстү сайгаржырда,
Топча Монгуш дириг ном-дур.
Арга-сүме айтыраарга,
Алексей Аир оон дудавас.
Таан-оол Хертек, Седен Хертек —
Чашкы шаамда башкыларым.
Өөреникчи өөндөлезин дээш,
Өрү тыртып шаанга кирген.
Намдар төөгүм «балыын» эмнеп
Назынында кызытканнар,
Журналист болурумга
Улуг үлүүн киригеннер.

Корреспондент журналист
Хоомай свес мергежил.
Кол чүүл — сөстөрүм шын,
Чогаадыкчы ажыглаары.
Сагыш-сеткил хөлзээшкени
Чалгынналган чаа хөөн кириер.
Солунчунуң чымыш ижи
Соксаал чокка дилээшкениде.
Сөөлүндө кээп бодаарымга
Сөстүң күжүн үнелээрде,
«Шынга» турган хоочуннарга
Шылгалданы тутканымда,
Салгал дамчып салдынышпас,
Чаарттынып улам хөгжээн
«Шынның» шыырак хоочуннарын
Дыңнап чорааш, мергежээн мен.
Даңзы Салчак,
парлалганың хоочуну.

Дус-Хөлде дыштанылга баазасы «Азия төвү»

айысылалдан 46 км черде,
а-Уула сыннарында ады-
а алгаан Дус-Хөл биле
н хөлдер чаттылып чорут-
бо хөлдер — улуг, бичии
н чылыг үеде эң-не ынак
аныр чери.

с-Хөл — эм шынарлыг хөл-
н бирээзи. Чылдың чайгы
де дыштаныкчылар Дус-
н эрин дургаар долдур
тар. Хөлге мага хандыр
эмненип, дыштанып алыр
лдыг. Дус-Хөлдүн суу ми-
дыг, ол глициринге дөмей.
н суунда миллион-мил-
рапа дээр бичии кызыл
р бар. Рапа болгаш хөлдүн
кы чүс аарыгларын, чөм
дырар органнарны, төп
системазын, кеш болгаш
ген улустуң аарыгларын
инге кончуг таарымчалыг,
долгандыр кужуру кылын,
йнып чыдар. Ооң ногаан
ын, малгажын бертик че-
наап, ораап алгаш эмне-
кижиниң кадыкшылынга
жыктыг.

дың хөлдүн суу Дус-
дузу эвээш дээрден баш-
ринге дыка таарымчалыг.
чөөн-мурнуу эриктерин
сырый хыргыш үнгөн.
ындыг кончуг терең свес,
ниг, чымчак довурактыг.
кта чаа июнь айда ТР-
ризм төвүнүн ажилдак-
н Дус-Хөлде «Азия төвү»
дыштанылга баазазын
кан. Кайы ырактан бар
а-ла, бичежек, шевергин
жыңнар кижиг караанга
илдигер. Бо бүгү кандыг-
кайгамчык хуулгаазын
а ышкаш сагындырар.
үеде дыштанырынга

дендии таарымчалыг, чараш
бажыңнарны туризм төвүнүн
ажылдакчылары эрткен чылын
Красноярск хоорайдан чагыдып
эккелген. Бажыңнарның иштин-
де ийи дүрер орун, бичии стол,
сандайлар бар. Ол бажыңнардан
аңгыда, чөмненир 12 олуттуг
маңган ак өг, ыштаан эът кылып
чиир одаг, серииттенир үгектер,
спортчу оюннар шөлү, чычаан

асфальт-биле шыптынган, аай-
дедир аргыжарына кончуг таа-
рымчалыг. Шынап-ла, бо дышта-
нылга баазаның моон ыңай-даа
хөгжүп, эки талаже эргилеринге
идегел бар дээрзин ында келген
дыштаныкчылар-биле чугаала-
жып орташ, билдим.

Долбан Танзы, Кызылдан
келген дыштаныкчы: «Кызыл-
дан чоок боорга бо хөлдерге

тургузар девискээр бар. Дустуг
хөлге кирген дыштаныкчыларга
арыг суг-биле шаптанар черни
база шевергин кылдыр кылып
каан. Арыг-силигин сагыры-би-
ле бок октаар саваларны, арыг-
ланыр бажыңнарны тургускан.
Туризм төвүнүн ажилдакчылары
хөлге дыштаныр күзөлдиглерни
неделя санында Кызыл — Дус-
Хөл аразында аай-дедир че-
дирип турар. Уруглар ойнаар
шөлдү база аңгылап каан, суг
кырынга салдап ойнаар херек-
селдер болгаш тыва национал
идик-хепти база хөлөзилеп ап
болур. Дус-Хөлге чедир автоорук

чылдың-на дыштаныр-дыр мен.
Бо турисчи баазаның эрткен
чылын Хадынга, бо чылын Дус-
Хөлде турарын эскерип тур мен.
Мындыг дыштанылга баазала-
рын чоннуң дыштанылгасынга
таарымчалыг кылдыр тургузар
болза эки. Ырак-чооктан кээп
турар дыштаныкчылар хөйдүр,
чүглө Тывадан эвес. Соңгаартан
келген улус магадаар кылдыр,
бо хөл база хөгжүп барган дээр
кылдыр. Ылаңгыя арыглары
бажыңнарны болгаш бок төгөр
саваларны немей тургузар бол-
за деп бодаар мен».

Айдан Кыргыс, Чеди-Хөл

кожуундан келген дыштаныкчы:
«Мен база өске дыштаныкчылар
ышкаш, бо хөлдерниң аалчызы-
дыр мен. Мындыг чараш, шевер-
гин бажыңгыштарны тургузуп-
тарга Дус-Хөл улам аян-шинчи
кирип келди. Кайыын-даа көөрге
чараш-тыр, шевергин. Дышта-
ныкчылар дыка сонугурап турар,
тудуп-суйбап чарашсынган. Бо
баазаның бурунгаар хөгжүүрүнө
бүзүрелим улуг. Найысылалдан
болгаш төп кожууннардан чоок,
орук-чириин база чаартыпкан,
черле таарымчалыг-дыр».

Хөлде келген дыштаныкчы-
лар чаа баазаны улуг сонугурап-
биле чугааладылар. Шак мындыг
чаартылгаларны кылыры чүглө
боттарывыстан хамааржыр. Ону
үрегедейин, улам сайзырадып
чоруулунар деп чагыксаар-дыр
мен.

Бо хөлдерде дуруялар, куу-
лар, өдүрөктер болгаш кастар
хөй. Олар кижилерден коргар
хамаанчок, оларның-биле кожа
сугга эштип чоруурлар. Кышкы
үеде арга-арыгның, хову-шөлдүн
аң-меңи бо хөлдерге чыгыр.

Олар хөлдүн дустуг дожун, ку-
журун чылгаар. Хостуг чер боор-
га элик, хүлбүс база хөлдү
ээлеп, кыштап ап турар. Чайның
изинде улус-чону үзүлбес,
кыштың соогунда аң-куштуң
турлаа болуп турар хөлдер-дир.
Дус-Хөлче кирип ораарга-ла,
долгандыр улуг-бичии май-
гыннар чүзүн-бүрүн өңнери-
биле ылгалып көстүр. Ында
«Силбир», «Шымбай» турисчи
баазаларга немей «Азия төвү»
дыштанылга баазазы айттын-
ганы база кончуг таарымчалыг.
Баазаларның девискээринде
тип каан маңган ак өглер тыва
чоннуң шаг-төөгүдөн бээр чурт-
тап чораан оран-савазы-дыр деп
чүвени сөс чокка-ла дамчыдып
турары онза.

Эм шынарлыг Дус-Хөлдү
кижиг бүрүзү билер дээр бол-
зумза, частырыг турбас боор.
Чоннуң буяныг, ынак хөлү бооп
артып турар.

Ася БАЗЫР-ООЛ,
Авторнуң тырттырган
чуруктары.

БАЗА КАТАП УЖУРАШКЫЖЕ

Кыдаттан келген Тай-чичуань школазының ушунуң төргинин мастер-лери Лью Чао биле Ванг Шуай июль 6-дан 24-ке чедир ушунуң 100 ажыг мөгейкичлеринге мастер-класстарны, кадыкшылга сула шимчээшкннерни эрттиргеннер.

— Өөредилгелер аразында хостуг үенерни канчаар эрттирип турдуңар?

Лью Чао:

— «Азия төвү» скульптура ансамбли, «Хааннар аңнаашкыны», «Буян-Бадыргы» тураскаалдарны соңуургап көрүп, а хуннун ийги чартында хун чуруму езугаар өрээлдеривиске кадыкшылга сула шимчээшкннерни кылып турдувус. «Алдын-Булак» — онзагай этнокомплексстерниң бирээзи-дир. Ында эрткен үе биле амгы үе каттыжып турар деп болур.

Ванг Шуай:

— Тываның эм шынарлыг Дус-Хөл, Хадың хөлдеринге эштип, дыштанып турдувус. «Алдын-Булак» этнокомплекс кайгамчык-тыр. Тыва өглерни амгы үени-биле дерип, аажок эпиг кылдыр кылган болгаш национал хептер аажок чараш, катаптаттынмас-тыр.

— Тываларның кандыг талалары силерге чоок болуп, кончуг таарышты?

Лью Чао:

— Найысылалда Алдан-Маадыр аттыг национал музейде тываларның бурун өгбелериниң эт-севин, национал хөгжүм херекселдерин, езу-чаңчылдарыга тураскааткан экспонаттарын хөйү-биле делгээнин кайгап ханмадым.

Улусчу езу-чаңчылдарны, культураны келир үениң салгалынга кадагалап арттырып бээри кандыг-даа чоннуң дорт хүлээлгези деп бодаар мен.

Тыва — кайгамчык каас, чараш бойдус-чурумалдыг чер, а тывалар биче сеткилдиг, хүндүлээчел, демниг чон деп бо каш хонук дургузунда эскердим.

Ванг Шуай:

— Эртенги-даа, кежээки-даа үеде сула шимчээшкннерге, ушу өөредилгелеринге бичи оолдар, уруглар озал чокка, улуг күзел, сонуургал-биле кээп турдулар. Оларның бичизинден тура спортка хандыкшыл турары өөрүнчүг-дүр.

— «Али-Баба» компа-

Лью Чао.

Ванг Шуай.

нияның үндөзилекчизи Джек Ма Тайчичуань школазынга кадыкшылга сула шимчээшкннеринге кижип кээр-дир бе?

Лью Чао:

— Джек Ма — бистиң улуг

башкыларывыстың бирээзи. Сөөлгү үеде ооң ажылы чеже-даа чай чок болза, школазынче кээп, кадыкшылдың сула шимчээшкннеринге, ушу кичээлдеринге удаа-дараа кижип турар.

Ванг Шуай:

— Ушу кичээлдериниң аргаларын улаштыр өөредири-биле башкывыс Джек Маны Тываже катап бисти чорударын дилээр бис. Бир звес болдуна бээр болза база катап ужуражыр бис.

Башкыларга «Чеди-Хаан» уруглар болгаш элээдилер спорт школазының ушу секциязының өөреникчилери Оргутмаа Синди, Алдысай Ооржак, Камила Кертик-оол олар дузалажып турган.

Ушунуң мөгейкичлери башкыларынга боодал чечектерни, суй белектерни сөңнеп, кады чурукка тырттырып база катап аалдап кээрин күззэннер.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Байыр чедиришкн

Бистиң ынак ачавыс, уйнуктарының кырган-ачавыс, алган эжиниң чөлөнгийи Шой-оол Иргитович Делгер-оол июль 29-та 70 харлаар. Ол бүгү назы-нында Мөнгүн-Тайга кожуунуң

Мөген-Бүрен совхозунга ажил-агый адырынга шу кызымаккай ажилдап куш-ажылдың хоочуну. Сер Чашпайовна Делгер-оол эгин кожа чурттаандан бичил ою болуп турар. Эрес чаңныг, угаанныг, чогулу чөмзиг, бажыңдангалар кезээде үзүлбес кичи кижилеривиске байырлап, варыштыр кан дег кадыкшыл узун назынны, өөрүшкүн ливис ханызындан күззөм.

Уруглары болдүдээлери, кенни уйнуктары

ИЗВЕЩЕНИЯ

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям Администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Бегзи Рады Дмитриевны** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения, с разрешенным использованием для пашни с кадастровым номером 17:12:0000000.269 площадью 500000 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тес-Хемский район, с. Берт-Даг, местечко «Олчей».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с опубликования данного извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям Администрации Тес-Хемского А.Сил

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям Администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Бегзи Рады Дмитриевны** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения, с разрешенным использованием для животноводства с кадастровым номером 17:12:112000.001 площадью 500000 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Берт-Даг, местечко «Олчей».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с опубликования данного извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям Администрации Тес-Хемского кожууна А.Сил

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельными отношениями Администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Донмут Аяны Павловны** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения, с разрешенным использованием для сельскохозяйственного использования с кадастровым номером 17:12:1103001.12 общей площадью 500000 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Шуур-местечко «Шеттиг-Арыг».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с опубликования данного извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельными отношениями администрации Тес-Хемского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по управлению муниципальным имуществом и земельными отношениями Администрации Тес-Хемского кожууна А.Сил

Мөгейиг

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс, көдээ ажыл-агыйың хоочуну **Комбуржап Алдын-оолович ХОВАЛЫГНЫ** сөөлгү сөөкү чө үдежип, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүсүп төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, кудаларывыска, ачавыстың эш-өөрүңгө, «Тарыс» аржаанынга кады дыштанып турганы чоңууска бол ол ышкаш Республиканың перинаталдыг төвүнүң, Республиканың эмнелгезиниң нейрохирургия салбырының, УФСИН-ниң, УФСКН-ниң Сүт-Хөл кожуунда мал аарыгларынга удур станциязының, Эрес кожуунуң төп эмнелгезиниң коллективтеринге, Тере-Хөл кожуунуң чагырга даргазынга сеткиливистиң ханызындан четтиргенивисти илдерип тур бис.

Хүндүткел-биле, ажы-төлү, уйнуктарыңар

«НААДЫМ-2015»

Тыва Республикага чарлаан улусчу чаңчылдар чылынга тураскааткан Эрзин кожуунуң малчыннар «НААДЫМЫ — 2015» 2015 чылдың июль 30, 31-де болур. Бо Наадым байырлалында тыва чоннуң үе-шагдан бээр демдегел чорааны онзагай езу-чаңчылдарының бирээзи «ОЖУК БАЙЫРЛАЛЫ» деп театржыткан оюн-тоглаа база болур. «НААДЫМ-2015» малчыннар байырлалының программасы

ИЮЛЬ 30-де

10.00 ш. — Аалчыларның болгаш Наадымның өске-даа киржикчилериниң келир үези болгаш оларны бүрүткээри.

11.00 ш. — 1) Хурагалчы-Ужу деп черге 4 харлыг болгаш 4 хардан өрү назылыг чүгүрүк аъттарның чарыжы.

2) Бот-тывынгыр артистерниң концерти.

14.00 ш. 1) Хурагалчы-Ужунга 18 хар чедир (1997 чылга чедир төрүттүнген) анык мөгелер аразынга тыва хүреш.

2) Кожуунуң малчыннарының аразынга тыва хүреш. 17.00 ш. 1) Эрзин суурда Культура бажыңыга «НААДЫМ-2015» малчыннар байырлалыга тураскааткан байырлыг хурал.

2) Кожуунуң дээр малчыннары шаңнаарының езулалы.

ИЮЛЬ 31 — де «Салгал» стадионга

10.00 ш. 1) «Бир суур — бир бүдүрүлгө» деп телевилелдин киржикчилеринге бүдүргөн барааннарының делгелге-сады.

2) «Чылдың дээр барааны» деп бараан бүдүрүкчүлериң конкурзу.

12.00 ш. 1) 2015 чылдың чемпионнарын шаңнаарының езулалы.

2) Тыва Республиканың алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктиг, Андрей Монгуш, Сайдаш Монгуш болгаш Моолдун алдарлыг артисти Самандын Жавхлан оларның киржилгези-биле «ОЖУК БАЙЫРЛАЛЫ» деп театржыткан көргүзүр.

14.00 ш. Тываның болгаш Моолдун Увса, Завхан аймактарының эң шырак мөгелериниң аразынга тыва хүреш.

20.00 ш. Тилекчилерни шаңнап-мактаары. «НААДЫМ-2015-ти» хаарының езулалы. Фейерверк.

Стадионче кирериниң өртээ 1000 акша. Билеттерни кожуун чагыргазында, суму чагыргаларында болгаш Кызыл хоорайда Эрзин хүрээзиниң киоскузунда садып турар.

Харылзажыр телефоннуң дугаары: 89233886534, 89293157118.

Эрзин кожуун чагыргазы.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүсөтүп турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдис — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлап килдизи — 2-03-90. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 4477. Номериң парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албаный Тыва Республика талазы-биле эргелели «ШЫН» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткө Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1) Сунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өскө фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.